

Ayvalık için bir öndeyiş

ASLI TANRIKULU - ÖMÜR HARMANŞAH

"...Galata'nın haritasını sokaklara, caddelere, alanlara gire çıka, bir uçtan bir uca, adımlaya adımlaya ben çizdim. Bir gün yıkılır, bu yeryüzünden silinirse, Galata benim kitabıma göre yeniden kurulsun diye. Galata bu yüzden bir harita-yazı'dır. Bir yerbilim çıkartmasıdır. İnsanların yerine orada sokaklar, evler, alanlar konuşur..."

Ilhan Berk
(Inferno, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994. s.125.)

"...Galiba insanoglu kat kat. Hani toprakta da bazı izler var ya geçmişten. Hattâ bir rivayete göre, suda bile iz kalıyormuş. Yeni bir bulgu, bir Fransız bilginin... Diyor ki suyun içinde bile bir bellek var. Ama insanoglunun belleğini tekrar yakalamak zor bir iş..."

Abidin Dino
(Simurg belgeseli, Yapı Kredi-TRT, 1994)

Toprağın, havanın, suyun, yani doğanın her katmanının birer belleğe sahip olduğu artık biliniyor. Toprakta izler yitmiyor, arkeoloji de zaten toprağın bellek-bilimi olarak tanımlıyor kendini. Yeryüzündeki seslerin dalgalarla yayılırken, duyma eşliğimizden çıktıktan sonra varlıklarını kaybetmedikleri, atmosferde sonsuza dek sürecek

bir salınma başladıkları da yeni bulgulardan. Bütün konuşmaların ve seslerin bir gün deşifre edilebileceklerini düşünmek bu yüzden biraz ürkütücü. Suyun da her hareketi, her oluşumu görünmez bir hafızaya kaydettiği, aynı dalgaların tarih boyunca suyun moleküler yapısında aralıksız salındığı kabul ediliyor.

Bir kentin tarihsel varlığı da Eski Yunan'dan, hattâ Eski Mısır'dan beri içselleştirilmiş bir toplayıcı bellek bilincine dayanıyor. Kentlerin yazılı tarihleri ise bu belleğin soykütüğünde küçük bir yer kaplıyorlar. James Joyce gerçi *Ulysses* için "Dublin'in görüntüsü bir gün yeryüzünden silindiğinde, bir rehber kitap gibi, *Ulysses*'e bakarak yeniden, eksiksiz bir biçimde kurulsun istiyorum" der ve şehre dair her nesneyi şizofren bir ilgiyle mikroskop altına alır. Ancak kentin asıl kimliğini, kentlinin belleğinde şifrelenmiş ve dolayısıyla söylenegelmiş bir sözlü tarih oluşturur. Bu, kentlilik bilincinin barınağıdır.

İnsanoglunun yer ve toprakla ilişkisi, yerleşik doğasıyla da bağlantılı olarak kentten daha eskidir. Eski Yunan'da bir tapınağın toposu yani 'yerleşik yer'i, gelişigüzel değildi. Bu toprak parçası, belli törenler (ritüeller) ile vahşi doğadan koparılarak, yaşanabilir dünyaya, kaostan kosmosa, insan yaşamı düzen ve mülkiyetine çekilirdi. Kentler de böyle kurulur; anarşik doğal mekânın bir

parçası olan yer, kutsallaşmış tarihselleştiği noktada topos'a, tarımsal üretime ilişkin bir işlev ve anlam yüklendiği noktada ise *chora*'ya, yani 'kent toprağı'na dönüşürdü. Bu noktadan sonra artık yer değiştirmesi çok zorlaşırdı. Üst üste kat kat birbirine eklenen uygarlık katmanları toprağın tarihselliğini içerir; üzerindeki her yeni iz, eklenen her yapı, her yıkım bu belleğin andacını oluştururdu.

Calvino'nun "Haritada Bir Yolcu"sunda¹ bahsedilen ilk haritalarda, bir coğrafi mekânın topografyasına bir tarihsel anlatı da eklenirdi. Coğrafi bir imgeye zaman boyutunu kazandırmaya çalışan bu anlatım üslubu, bir ırmağın görsel betimlemesine mesela, ırmağın taşkınlarına ilişkin bir metni de ekliyordu parşömenin üzerine.

Toprak -ya da yer parçası- bu tarihselliği ile kendi insanını da biçimlendiriyor. İnsanoglu buğdayından yeddiği ekmeğe, içtiği suyuna kadar toprağa batıyor. Bir canlılar magması olan toprak insanı da heterojen yapısına çekiyor, biçimlendiriyor. Kent kültürünün yükselişi ile de, yer ve onun insana kazandırdığı kimlik, ancak kent bağlamında tartışılabilir. Sokaklarında dolaşan kent, Orhan Pamuk'un *Kara Kitap*'ta dediği gibi insanın kendi yüzünün de haritasını oluşturuyor.²

İnsanın toprakla ya da kentle bu ilişkisi aynı zamanda bir alışverişe dayanıyor. Söz konusu coğrafyalar insanı teknesinde yoğururken, insan bütün etkinlikleriyle de bu belleğin yapıcısı, öznesi olmayı üstleniyor. Zamanla belirginleşen mülkiyet kavramı, insanlık cephesinde bu ilişkiler karmaşasını tanımlamak üzere popüler bir konuma geliveriyor. Toprağın insanı sahiplenmesine koşut olarak, insan da toprağı sahipleniyor. Toprağından koparılan insan, dolayısıyla, hem biyolojik bir kriz yaşıyor, hem de bu yerleşikliği sağlamlaştırdığı, kimliğini ve belleğini olumlayan, yaşama tutunmasını sağlayan mülkiyetinden kop(arıl)makla varoluşsal bir bunalıma giriyor.

Bu noktalardan hareketle, üzerinde yaşayan

toplumun dilini, dinini, geleneğini biçimlendiren bir coğrafi kültürden, bir toprak/yer kültüründen bahsetmek olası görünüyor. Bu kültüre en büyük darbeyi vuran, son yüzyılların sürekli kabaran ve yerel kültürü altüst eden politik/milliyetçi görüşü ise kökeninde böyle bir özel mülkiyet yanılsamasına dayanıyor. Homojen bir ulus ve onun sahiplendiği toprak söylemi, toprağın kültürünü ve etnik çoksesliliği hiçe sayıyor, parçalıyor. İktidar ve kendine üzerinde baskı kurma hakkını tanıdığı halk ilişkisi, yapay bir politik söylemle kurgulanırken, insanoglu'nun toprak ve kentle ilişki kurma hakkı yadsınıyor. Politik söylemin tanımladığı yapay ilişkiler ve bütünlükler yığıntısı millet kavramı karşısında, insanın yerel kültür belleğini tekrar gündeme getirmek bu anlamda önemli.

İnsanı toprağa ve kente bağlayan tüm unsurlar yerel/kentsel tarih çalışmalarının ilgi alanına girmesi bekleniyor. Toplayıcı belleğin, kentin bu tarihsel andacının da kentsel yaşamın nesnelerinde kodlandığı düşünülürse, belleğin açılmanmasının ancak bu nesnelerin okunması ile mümkün olacağı belirginleşir. Kentin nesneler coğrafyası deşifre edilmeyi bekleyen bir anlatı-harita olarak karşımızda durur. Keza mimarlık, toplumsal bilincin ve tarihsel sürekliliğin bir anlatısı olarak, pencere alınlıklarından saçak kiremitlerine, kahvehanelerden kilise bahçelerine, taşıdıkları insanbiçimsel yanları ile ele alınmalıdır.

Ayvalık kentinin tarihsel ve yerel kültürünün haritası, böyle bir 'yerbilim' tartışması bağlamında, son derece renkli ve hareketli bir coğrafya sergiliyor. Bu, büyük yükselişlerin ve düşüşlerin, kırılmaların ve parçalanmaların ülkesi, 17. yüzyılın ikinci yarısından bu yana taşıdığı kesintisiz/kesintili yaşamı boyunca, Akdeniz'in Anadolu'ya, Anadolu'nun da Akdeniz'e açıldığı konumu, etnik çeşitliliği, entellektüel canlılığı ile hep ayrıcalıklı, sıradışı bir yerleşim olagelmıştır.

Bütün Akdeniz'de antik çağdan bu yana kıyı kentleri (ve dolayısıyla onların beslediği topraklar) arasındaki hemen hemen tüm ilişkiler hep bir thalassokratik (deniz üstünlüğüne dayalı) çoklukla ticaret içerikli bir ağ tarafından düzenlenegelmişti. Akdeniz tarihini şekillendiren bu ticaret, nesnelerin seyahatıydı. Gövdelerin sürekli bir gel-

1 Italo Calvino, *Üç Deneme*, çev. Bilge Karasu, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1994.

2 *Kara Kitap*, Can Yay., İstanbul, 1990; ss.195-215.

git'i ile var oluyordu. Hep bir yolculuk vardı. Haritalarda gözükmeyen uzak ve büyüklüklerin sihirli nesneleriydi ticaretin [deniz]aşırıları. Bu yüzdendir ki ticaret, ekonomik anlamının dışında çok başka boyutlar da içerir.

Tarih boyunca, Akdeniz ve kıyılarını kaplayan alana tek bir coğrafi mekân olarak bakılabilir, bakılıyor da. Ancak, söylemini toprak egemenliği üzerine kuran ulusların Ege'yi çevreleyen karaları paylaşımıyla bu ilişkiler ya kesintiye uğradı, sınırlandı ya da yalnızca deniz korsanlarının egemenliğine bırakıldı. 17. ve 18. yüzyıllara gelindiğinde, Asya'dan gelip Avrupa'yı kateden ticaret yolları hâlâ Akdeniz ticaret yollarına yeterince eklemelenmemişti. Bu yüzyıllarda Avrupa'da kapitalizmin yükselişi ve yeniden biçimlenen dış ticaret açılımları, Sanayi Devrimi'ne giden Avrupa'nın hammadde arayışı ve dolayısıyla yükselen Doğu ilgisi, Doğu Akdeniz kıyı kentlerinin yükselişini hazırladı. İzmir bu yükselişin önemli bir örneği ve aynı zamanda odağı oldu. Bu ticari canlanma ile Anadolu'nun Ege sahillerinde oluşan emek sorununun çözümü için ticarete yatkın halk açığını karşılayacak nüfus Ege adalarından geldi.³ 19. yüzyıla kadar bölgenin dış bağlantılarının (Rum ve Ermeni araçlar kullanılmasıyla) yabancı sermaye tarafından yürütülmesi, yükselen İzmir'e en elverişli mesafede kurulan Ayvalık şehrini, ticari olduğu kadar kültürel anlamda da ayrıcalıklı bir konuma getirdi. Yüzyıl başına kadar izbandutlarla Ayvalık-Marsilya limanı arasında ticaret devam ederken Ayvalık'ta işgücü giderek çoğaldı ve ekonomi zenginleşti. İmalathanelerin ve fabrikaların sayısı hızla arttı.

Ayvalık Osmanlı'nın Avrupa'ya, Akdeniz'e uzattığı bir eli, Avrupa'nın Osmanlı topraklarına yaptığı deniz çıkartması olmuştur. Kent, Ege deniz ticaret yolları ile Anadolu'yu kateden ipek ve baharat yollarının buluştuğu bir ticaret odağı olmuş, toprak kültürü ile deniz kültürünün çakıştığı bir canlılık kentsoylu yaşamının yükselişine tanıklık etmiştir. Öte yandan, özellikle zeytin, incir ve üzümle topraktan kopmayan Ayvalıklı, ge-

lişen sanayi-imalathanelerle Osmanlı Sarayı'nın ikiyüz yıl boyunca bütün zeytin, zeytinyağı, sabun gereksinimini karşılamıştır.

Avrupa'da Gutenberg'in matbaa makinası ve yükselen Aydınlanma düşüncesi ile kitap kavramı önem kazanmış, antik çağlara olan ilginin yoğunlaşmasıyla da pek çok antik çağ eseri basılmış ve çoğaltılmıştı. Aynı süreç içinde Avrupa'da eğitim, krallıklara ait akademilerde kurumsallaşıyordu; ki akademi fikri de bizzat Eski Yunan kültürüne atfedilen bir olguydu. Bu gelişmelerden uzak kalmayan Ayvalık şehrinde 18. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Akademi, Ege'de üniversite düzeyli birkaç okul arasına girmiş, ünü bütün Avrupa'ya yayılmıştı.⁴ Kitap ve gazete basan matbaanın 19. yüzyıl başlarında Ayvalık'ta kurulmasıyla bir 'Aydınlanma kültürü' oluşmuş ve şehir bölgenin eğitim merkezi konumuna gelmişti. Avrupa Aydınlanma'sının salgın temalarından Neohellenizm bu akademide en hararetli savunusunu buluyordu. Öte yandan Akademi'de daha ilk yıllarda yerellik ve evrenselleşmenin çelişkileri yaşanmaya başlıyor, bir yandan Eski Yunan klasikleri okutulurken, öte yandan da akademi öğrencileri kaba olan yerel dilden soğutulmaya çalışılıyordu.⁵ Akademi ve matbaanın faaliyetleri 1821 Ayvalık isyanı ile uzun bir süre kesintiye uğradiysa da etkinliğini yüzyıl sonuna kadar sürdürdü.

19. yüzyılın başlarında Balkanlar'da iyiden iyiye başlayan milliyetçi kıpırdanmalar Osmanlı Devleti'ne karşı 1821 yılında Mora yarımadasında çıkan geniş tabanlı ayaklanma ile sonuçlanmıştı. Ayaklanma o yıllarda Ege'de cirit atan izbandutlarla adalara ve Anadolu kıyılarına taşınmış, bu bölgelerdeki Rum halkı tarafından da yer yer destek görmüş ya da gördürülmüştü. Ayvalık da bu çatışmaların merkezinde yer almış ve yine olup bitenden en çok zarar gören evleri/yurtları/topraklarından olan Ayvalıklılar olmuştu. En zengin ve hareketli döneminde yakılıp yıkılan

⁴ Clogg, Richard, "Two Accounts of the Academy of Ayvalık in 1818-1819", *Revue des Etudes Sud-Est Europeen*, 10 (1972), ss. 633-667.

⁵ A.g.e., 637.

Ayvalık şehri yıllarca belini doğrultamamıştır.⁶ Bu olaylar, yüz yıl sonra gelecek ahali mübadelesi faaliyetinin de habercisi gibidir.

Bu bağlamda, yukarıda sözü geçen topraktan kopuş dramını tarih boyunca çokça yaşamış bir kent Ayvalık; tarihi de o yüzden bir parçalanmalar, kırılmalar günlüğü. En büyükleri 1821'deki Yunan isyanında, 1917 sürgününde ve 1923'teki ahali mübadelesinde olmak üzere defalarca yaşanan sürgünler/terk etmeler/terk edilmeler, kentin üzerindeki (politik) ellerin açtığı derin yaralar olarak kaldı. İki ulus arasında yaşanan ahali mübadelesi hep bir politik söylem çerçevesinde ele alındı. Dolayısıyla toplumdaki bireyin yaşadıkları üzerinde durulmadı. Bireyin zorunlu yer değişimi, evinden/yurdundan kopuşunun yanısıra, bir sığınak yaşamı sürdürmesi zorluğunu/zorunluluğunu getirdi. Daha kolay bir yöntem izleyerek politik kavgaları gündemde tutan her iki ulus da, bireyin yaşadığı zorlukları çözmeyi ikinci plana bıraktı. Anadolu'nun, doğu kültürünün çeşitliliğini barındıran, çok-sesli, çok-kültürlü doğurgan yapısı, bu Batı eğilimli topluluğu derinden etkilemiş, ve bu iki yakanın çakıştığı bir yerel Ayvalık

cografyası ortaya çıkmıştır. Diğer Anadolu Türk-Rum yerleşmelerinde olduğu gibi dili ve geleneği de yoğuran bir ortak kültür boyvermiştir. Ancak Ayvalık kentsel kimliği, mimarlığında da okunduğu üzere, Ege sahilindeki Türk-Rum yerleşmelerinin kırsal/yerel kimlikleri ile karşılaştırıldığında, son derece ayrıksı bir konuma sahip oldu. Bu yaygın yerleşmeler kırılğan Türk konut mimarlığına karşıt olarak, malzeme ve üsluplarıyla Ege'nin taş ve aydınlık mimarlığını ortaya koyarken, Ayvalık'ta, Aydınlanma'nın mimarlığı Neoklasik biçim Akdeniz'in başka kentsoylu yerleşimlerinde olduğu gibi anıtsal bir kimlikle boy gösteriyordu. Buna rağmen yapı geleneğinin güvenirliği ile yerellik, malzemelerde ve ayrıntıların şiirinde saklı kaldı. Şehrin saygın dönemlerinde sayıları kırka varan kiliseler Ayvalık'ın en anıtsal yapılarını oluştururken kentin 19. yüzyılda bir dinsel merkez olmaya yöneldiğine de işaret eder. Şehrin merkezinde kurulan zeytinyağı ve sabun imalathaneleri ise yine ölçekleri ve yapım teknikleri ile Avrupa Sanayi Devrimi'nin belki de Anadolu'daki ilk yansımalarını oluşturdu. Ayvalık kentinin mimari anlatısı bu yüzden deşifre edilmeyi bekliyor.

Bu anlatı, Ayvalık'ın insanda, tarihte, eşyada yeniden düşünmesi ve kurulması çabası olacaktır. Bir gönül borcudur.

⁶ Bkz. Zeki Arıkan; "1821 Ayvalık İsyanı", *T.T.K. Belleten* 52 (Ağustos 1988); ss.571-600.